

СТАТТІ

Проблеми історії України новітнього часу

Г. Г. ЄФІМЕНКО (Київ)

РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ 1920—1930-х рр.

(До постановки проблеми у світлі аналізу
досліджень сучасних російських істориків)

Наявність спільного з Росією минулого спонукає нас уважно стежити за сучасними здобутками російської історичної науки. Це пояснюється, перш за все, спільними завданнями в освоєнні методології історичних досліджень, що виникли після відмови від марксистсько-ленінського вчення. Наприкінці 1980-х рр. послабився, а потім, з розпадом СРСР, і зовсім зник ідеологічний контроль компартійного керівництва над історичною наукою. Внаслідок цього було знято табу на використання немарксистських теорій в історичних дослідженнях. Перед науковцями відкрились широкі можливості у дослідженні минулого. Водночас постало чимало проблем, що потребували свого вирішення.

Одним із найважливіших завдань історичної науки стало освоєння методологічних напрацювань зарубіжних істориків. Особливої актуальності використання нових підходів набуло у вивченні історії міжвоєнного періоду — періоду між Першою та Другою світовими війнами. Саме у той час формувалася комуністична система, створювалися основні інститути компартійно-радянської влади, виховувалися кадри, які стояли на чолі держави до середини 1980-х рр. С. Кульчицький назвав 1930-ті рр. періодом завершення комуністичної революції, що розпочалася у 1918 р., практично відразу після радянсько-пролетарської¹. Не розділяючи цих двох революцій, російський дослідник В. Булдаков зробив, однак, схожий висновок: “Фінальний акт революції відбувається тоді, коли діти, які вирости, на іншому соціальному рівні повторюють ті зразки поведінки, які вони колись підгледіли у розлючених предків у роки “червоної смуги””². Увагу істориків у дослідженні цього періоду привернули такі загальновідомі у світовій науці концептуальні підходи, як теорія тоталітаризму, теорія модернізації, концепція історії повсякденності та соціальної історії, цивілізаційний підхід до визначення закономірностей історичного процесу. Сучасні концепції починають використовуватися у російській історичній науці. Для українських істориків корисним є набутий досвід російських колег.

Пристаючи до аналізу досягнень сучасної російської історіографії міжвоєнного періоду, варто відзначити певні критерії, згідно з якими бралися до уваги праці російських дослідників. Першим з них є відповідність хронологічних та територіальних рамок проблематики, заявленої у заголовку нашої статті. Оскільки мова йде про праці, в яких використовуються нові концептуальні підходи, загального характеру, то ми аналізу-

вали й ті дослідження, в яких міжвоєнному періоду присвячено лише кілька розділів, а про Україну згадано тільки у контексті певних дій компартійного керівництва. Поза увагою залишилася переважна більшість монографій та статей, при написанні яких автори використовували історіософський (метаісторичний) підхід. Адже при його застосуванні історичні факти як такі не відіграють особливої ролі. Головне, як вважають прихильники такої концепції, — зрозуміти зміст і призначення історичного процесу. Результатами їх роботи є переважно публікації у вигляді роздумів про революцію, про долю Росії, про визначну роль Росії у світовій цивілізації тощо. Зрозуміло, що про Україну в таких працях не згадується взагалі. Відповідно ми не маємо підстав зважати на них у дослідженні нашої проблеми.

Другий критерій варто означити як наукову доцільність та новизну. Згідно з цим критерієм, предметом аналізу стали дослідження, виконані на високому науковому рівні, з використанням ще не досить поширених в українській історичній науці методологічних підходів. Таким чином, поза увагою лишилися праці, в основі яких лежить тоталітарний підхід — він доволі поширений в українській історичній науці, до того ж, в Росії стає дедалі менше його прихильників. Не можна вважати доцільним аналіз переважної частини досліджень представників цивілізаційного підходу *, які, зокрема, всю територію СРСР розглядають як єдину соціокультурну спільність і на існування національних відмінностей не звертають уваги. Не розглядали ми із зрозумілих причин спогади очевидців тих подій та історико-публіцистичні праці, велика кількість яких почала друкуватися з кінця 1980-х рр.

Третій критерій, на жаль, до науки відношення не має — доступність необхідної літератури. Ми були вимушені використовувати у своїй праці лише ті дослідження російських істориків, які можна віднайти у бібліотеках та книжкових крамницях Києва. Увага в першу чергу зверталася на наукові розробки співробітників двох провідних наукових установ Росії — Інституту російської історії та Інституту всесвітньої історії РАН. Їх праці друкуються у таких журналах — “Отечественная история”, “Вопросы истории” та “Новая и новейшая история”. Не залишилися поза увагою і монографії тих науковців, які вдалося віднайти у фондах бібліотек. Звичайно, працями цих істориків ми не обмежилися, однак вони були певною мірою відправною точкою нашого дослідження. Цей критерій суттєво звузив джерельну базу. Втім ми вважаємо, що основні напрямки розвитку сучасної російської історіографії міжвоєнного періоду все-таки знайшли відображення в праці, яка виноситься на суд читачів.

* У рамках “цивілізаційного” підходу є різні бачення особливостей розвитку Росії та її місця в світі. Лише незначна частина прихильників такого підходу наголошує на “наздоганяючому” типі розвитку російської цивілізації. Більше розповсюджені інші інтерпретації власної цивілізації. Одні з дослідників вважають, що Росії не властиві ні західний, ні східний шляхи розвитку, а реформи були боротьбою із сутністю Росії. Інші пропагують ідею “великого стрибка”, внаслідок якого Росія стане визнаним світовим лідером. Треті, наголошуючи на різному світосприйнятті, заперечують західний досвід, оскільки головна ідея західного суспільства (“свобода”) суперечить ідеї “правди-справедливості”, що є основною в Росії і в майбутньому стане основною в усьому світі. Четверті вважають, що Росія ближче до Сходу тощо. Але майже всі дослідники, аналізуючи розвиток Росії у XX ст. і, зокрема, 1920—1930-ті рр., не враховують багатонаціональність радянської держави, висновки робляться на основі аналізу саме російського етносу.

Досягнення провідних російських науковців ми аналізували під певним кутом зору. Неможливо розглянути в одній статті ставлення російських істориків до радянської модернізації в усіх її виявах. Тому свою увагу ми зосередили на взаємовідносинах влади і суспільства як визначальному факторі історичного процесу. Відповідно предметом нашого аналізу стали ті статті та монографії, в яких розглядаються принципові моменти таких взаємовідносин, аналізуються важливі загальнодержавні рішення, що мали вплив на розвиток усієї країни.

Аналізуючи здобутки російської історіографії останніх років у дослідженні подій міжвоєнного періоду, особливу увагу варто звернути на те, наскільки висновки істориків, їх теоретичне обґрунтування історичного процесу справджуються розвитком подій на терені України. Досить часто, досліджуючи розвиток російського суспільства, приводячи в приклад факти та судження з джерел, що надійшли з російської частини СРСР, наші сусіди екстраполюють свої висновки на весь Радянський Союз. При цьому не враховуються особливості регіонів. У зв'язку з цим актуальним стає питання критичного використання здобутків російських істориків в українських дослідженнях. Саме з такої точки зору намагалися здійснити аналіз і ми.

Потреба використання надбань у розвитку історичних досліджень є обоюдою. Якщо порівнювати здобутки в наукових розробках з міжвоєнної тематики українських істориків з російськими, то можна виділити теми, які ґрунтовніше опрацьовані в Україні, так само як і питання, яким значно більше приділяли уваги російські науковці. Однак починали історики обох країн з одного — критики сталінізму, яка займала чільне місце серед історичних праць кінця 80-х рр. Відповідно й підходи до вивчення історичних процесів відразу після розпаду СРСР мали чимало спільних рис.

Основним завданням істориків тоді стала ліквідація “білих плям” історії. Його успішному виконанню допомагав досить широкий доступ істориків до закритих раніше вітчизняних архівів. Зусилля істориків були спрямовані на дослідження політики компартійно-радянського керівництва у різних галузях народного господарства. Увага в першу чергу зверталася на події та факти, інформація про які раніше ретельно приховувалася, бо висвітлювала далеко не в найкращому ракурсі тогочасну ситуацію у суспільстві загалом і злочинні дії керівних органів, зокрема. Логічно, що теорія тоталітаризму стала однією з основних дослідницьких засад у вивченні цього періоду. Зокрема, відділ історії України 20—30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України протягом 1992—2000 рр. досліджував історію формування та утвердження тоталітарного ладу на території УРСР (1921—1938). Як одна з основних дослідницьких засад використовувалася теорія тоталітаризму на початку 1990-х рр. і в російській історичній науці.

Однак історія — це не тільки розповідь про минуле або аналіз досягнень та помилок попередніх поколінь. Вона виконує дуже важливу роль соціальної пам'яті суспільства. Висвітлення подій минулого має суттєвий вплив на сучасну ситуацію, на ставлення суспільства до теперішньої влади. Для Росії, як основної державотворчої одиниці колишнього СРСР, його спадкоємиці, перш за все, у плані світогляду та системи суспільних цінностей, більш актуальним стало завдання показу закономірності історії радянського періоду, його історичної зумовленості та доцільності. Після нетривалого періоду наростаючої жорсткої критики спочатку сталінізму, а потім і соціалістичної системи загалом провідні російські історики звер-

нули увагу на необхідність пропаганди “позитивної” історії ХХ ст., доцільність показу безперервності історичної традиції від давніх часів до сучасності.

У листопаді 1992 р. Президія РАН визначила пріоритетні напрями дослідження, важливе місце серед яких зайняло висвітлення провідного місця Росії та СРСР у світовій політиці ХХ ст. Серед пріоритетів було названо також розкриття ролі в історичному процесі особистості, владних структур, народних мас та інтелігенції. Особливу увагу російські науковці мали приділити дослідженню впливу менталітету населення на суспільно-історичний розвиток країни, значенню геополітичних і природно-географічних факторів в її історії³. Ці завдання спонукали пом’якшити ставлення до радянської історії, змінити методологічні засади в її дослідженні.

Перед російськими істориками постала необхідність встановлення “багатоканального зв’язку” між недалеким радянським минулим та сучасністю. Виникло завдання показати сучасний етап розвитку як логічне продовження радянського періоду історії та вирішення тих нерозв’язаних питань, що існували у комуністичному минулому*. Одним з прикладів встановлення такого тісного зв’язку між радянським минулим та сучасністю стало затвердження державних символів Російської Федерації, в яких радянська символіка знайшла своє відображення в музиці до державного гімну та прапорі Збройних сил. Часткове повернення до радянської символіки отримало загальне схвалення серед росіян і, водночас, свідчило про неприйняття у сучасному російському суспільстві жорсткої критики радянського минулого. Такі суспільні настрої вимагали відмови від негативних оцінок політики компартійно-радянського керівництва і, зокрема, його дій у 1920—1930-ті рр. Цілком логічним, з цієї точки зору, виглядає судження Ю. Полякова про те, що у 1987—1992 рр. в історичній науці було зруйноване все старе і не створено нічого нового⁴. Він зазначав, що пануючою в історичній науці у цей час була тенденційна, спрощена, вкрай політизована лінія розвитку, внаслідок чого знову народжувалися схеми і стереотипи, в яких поєднувався дилетантизм з тенденційністю⁵. З приводу критичного ставлення до соціалістичного минулого інший відомий російський історик А. Соколов наприкінці 1990-х рр. заявив: “Ресурс тиску на радянську історію, ймовірно, вичерпаний. Процес копірвання у болячках та ранах, бичування власних вад підходить до завершення”⁶.

Не можна, звичайно, вважати, що після названого рішення Президії РАН усе миттєво змінилося, і праці істориків відразу стали відповідати її вимогам. Тобто, простежити одну чітко керовану та суворо регламентовану лінію на виконання визначених напрямів розвитку російської історичної науки неможливо. Однак через причини, про які ми ще будемо говорити, давати негативну оцінку діям сталінського керівництва у Росії нині стало “не модно”. Дедалі більше у цій країні стає апологетів сталінського режиму.

Така зміна в оцінці історії 1920—1930-х рр. викликана сучасним станом розвитку Росії. Її національні інтереси потребують позитивного іміджу радянської держави. Адже у 1990-х рр. економічне становище більшості населення значно погіршилося. Це кардинально змінило ставлення до радянського минулого. Викриття злочинів компартійно-радянського керівництва, котре так і не було в Росії доведене до кінця, стало сприйматися як обмовлення власної історії. Поряд з вищеназваною причиною та-

* Під терміном “комуністичне суспільство” автор має на увазі так зване “суспільство побудованого соціалізму”.

ке негативне ставлення до викривальних праць зумовлене також і тим, що Росія, як колись і СРСР, претендує на провідну роль у світовій політиці, поширеними в цій країні залишаються месіанські ідеї. Тож цілком логічною виглядає необхідність збільшення позитиву у висвітленні радянського періоду історії Росії, показу поступальності і безперервності історичного процесу. А оскільки завдяки широкому розголосу негативних наслідків дій сталінського керівництва довести, що у 1930-ті рр. “усе було дуже гарно”, сьогодні вже неможливо, то серед російських науковців став поширюватися так званий об’єктивістський напрямок, центр якого знаходиться в Інституті російської історії РАН. Прихильники такого ставлення до радянського минулого вважають “методологічними крайнощами” як комуністичні, так і антикомуністичні (тоталітаристські) засади у дослідженні історичного процесу. Вони розглядають історію 1920—1930-х рр. як нормальний поступальний період у розвитку Росії з властивими будь-якому періоду ексцесами. Представник цього напрямку в історичній російській науці А. Соколов наприкінці 1990-х рр. зазначив: «У найближчі роки варто чекати контрнаступу історичної правди, котра постраждала в попередній період у гонитві за різного роду “викриттями” та “відкриттями”»⁷.

У зв’язку із завданнями показу безперервності історичної традиції історії Росії досить широкого розповсюдження в російській суспільній думці та історичній науці отримало пояснення необхідності і доцільності “сталінської індустріалізації” чи навіть виправдання її методів як єдиного можливого шляху подолання відставання СРСР та прискорення економічного розвитку держави. Історичну зумовленість такої політики владної верхівки в СРСР російські історики стали пояснювати теорією модернізації, суть якої полягає у поясненні переходу від традиційних суспільств до сучасних (модерних) як загальної закономірності світового розвитку. Перехід до сучасного стану суспільства є засобом збереження конкурентоздатності держави, її боротьби за “місце під сонцем” у світовій політиці та економіці.

Взагалі ж перехід до сучасного суспільства, якщо брати до уваги розвиток провідних держав світу, передбачає його політичну, культурну, економічну та соціальну модернізацію (ця сукупність рис отримала також назву “вестернізації”, оскільки за приклад беруться найбільш розвинуті держави Заходу). Політична модернізація передбачає насамперед створення певних політичних інститутів, які сприяли б реальній участі населення у владних структурах та впливові народних мас на прийняття конкретних рішень. Культурна модернізація зазвичай сприяє секуляризації та розвитку націоналістичних ідеологій — фактично усі модерні суспільства західного світу побудовані на національній основі. Економічна модернізація поряд з індустріалізацією передбачає всезростаючий розподіл праці, постійне вдосконалення методів управління економікою та виробничих технологій, що можливе, в свою чергу, лише при створенні державою сприятливих умов для бізнесу. І нарешті, соціальна модернізація пов’язана з ростом грамотності, урбанізацією, високою соціальною мобільністю та занепадом традиційного авторитету.

Усі ці вияви модернізації були характерні для країн Заходу. Оскільки вони розвивалися більш-менш рівномірно в цих країнах, то питання, що в модернізаційних процесах є основним, не було чітко визначене. В залежності від певних методологічних засад чи власних уподобань дослідники вважали ту чи іншу рису модернізації за системотворчу. У зв’язку з цим японський вчений В. Харуки зауважив, що спочатку термін “модернізація” використовували для огляду таких процесів, як звільнення особи-

стості, створення громадянського суспільства та демократизація. Але завдяки американським вченим, що з 1950-х рр. стали розуміти модернізацію перш за все як індустріалізацію та урбанізацію країни, ситуація змінилася. Відбулася певна еволюція цього поняття⁸. В наш час розуміння модернізації стало ще більш розмаїтим.

Втім, навіть неозброєним оком видно, що пострадянське суспільство відчутно відрізняється від західноєвропейського чи американського. Отже, модернізаційні процеси в цих країнах мали суттєві відмінності. Тому, щоб пояснити нерівноцінність модернізації в СРСР з аналогічним за назвою процесом у країнах Західної Європи та США, російські історики вживають терміни “радянська”, “консервативна”, “незавершена”, “наздоганяюча”, “імперська”, “мобілізаційна”, “сталінська”, “особлива” тощо. Вживається навіть термін “радянська цивілізація”, що дає заявку на альтернативний західному досвіду шлях розвитку. Так, окремою формою цивілізації називає радянське суспільство А. Соколов⁹. А інший російський історик та публіцист С. Кара-Мурза навіть видав монографію під такою назвою¹⁰. В ній він намагався показати всі привабливі риси радянського устрою держави та продемонструвати його народність і демократичність. Однак фактично в цій праці, як і в багатьох інших, в яких застосовано так званий “цивілізаційний підхід”, йдеться лише про російське суспільство, хоча оцінки екстраполюються на всю радянську спільність.

В іншому контексті про окрему цивілізацію, що склалася після 1917 р. на терені Російської імперії, говорить О. Ахієзер. На відміну від більшості прихильників “цивілізаційного” підходу дослідник більш критично поставився до “радянської модернізації” 1920—1930-х рр., він наголосив на її відсталості та невирішеності основних завдань розвитку держави. Аналізуючи радянський період історії, він, зокрема, підкреслює: «Це дійсно була нова цивілізація, але не посткапіталістична. Це була унікальна форма суспільства, “застряглою” між двома основними цивілізаціями — традиційною та ліберальною»¹¹. Зрозуміло, що такий стан радянського суспільства учений не змальовує як якусь альтернативну цивілізацію, а перш за все наголошує на тих величезних проблемах, що зумовили такий хибний шлях розвитку. О. Ахієзер підкреслює, що в Росії в радянські часи так і не відбувся перехід від традиційної до ліберальної цивілізації. На його думку, в період існування СРСР повторився у прискореному ритмі шлях розвитку традиційної цивілізації. Внаслідок такого ставлення до проблеми при аналізі особливостей історичного розвитку Росії у XX ст. він не говорить про месіанську роль Росії у світі та не пропагує думку про доцільність та невідворотність сталінської форми соціалізму, що є характерною рисою досліджень багатьох наших сучасників у Росії. Навпаки, називаючи Росію серед третього ешелону країн, що стали на шлях переходу до ліберальної суперцивілізації, країною, в якій традиціоналізм внаслідок зачарованого кола розколу затримався у своїх архаїчних формах, дослідник наголошує, що антиліберальна реакція призвела до краху державності, до катастрофи¹².

Зі схожих позицій аналізує проблему модернізації радянського суспільства В. Красильщиков, який вважає, що Росія є невід’ємною частиною Заходу. Водночас він відносить її до країн другого ешелону модернізації, в яких внутрішні, у тому числі і соціокультурні передумови капіталізму не могли або не встигли скластися. Основним чинником у прискоренні модернізації суспільства у таких країнах завжди виступав зовнішній вплив. Для них було характерним швидке, форсоване проходження того шляху соціально-економічного та технічного розвитку, який країни пер-

шого ешелону долали за десятиріччя чи навіть століття¹³. Водночас дослідник зауважує, що перетворення у таких країнах, навіть якщо вони були успішними, ніколи не охоплювали всіх сторін суспільного життя, тобто західний “еталон” не досягався, модернізація здійснювалася з урахуванням місцевих традицій.

Автор виділяє п’ять основних завдань, від вирішення яких залежало, наскільки успішними були модернізаційні процеси. У першу чергу дослідник підкреслює важливість підвищення рівня споживання у суспільстві. Таке покращення має торкнутися якщо не всіх його членів відразу, то спочатку хоча б найбільш активних соціальних груп. При цьому він наголошує на необхідності зміни структури особистого споживання більшості людей. Це передбачає зменшення частки продуктів харчування та збільшення частки предметів довготривалого використання та послуг серед переліку витрат членів суспільства.

Другим завданням модернізації В. Красильщиков називає підвищення кваліфікації широкого кола робітників та ускладнення самої праці, допомогу владних структур в її інтелектуалізації. Автор наголошує на важливості виховання у суспільстві нового ставлення людей до праці, яке відповідало б завданням економічного та технічного розвитку. При цьому особливої важливості набуває правильне використання місцевих традицій, без чого досягти успіху в модернізації суспільства неможливо.

По-третє, необхідно добитися того, щоб більшість членів суспільства сприйняла цінності світової культури шляхом їх органічного поєднання з цінностями культури національної, традиційної. Вирішення цього завдання, вважає автор, не можна відокремити від розвитку системи освіти, від того, щоб вона стала доступною для більшості людей.

Четвертим завданням модернізації В. Красильщиков називає зменшення соціально-економічної нерівності. Він наголошує на необхідності надання “рівних можливостей” для людей з різних, навіть найнижчих, соціальних груп у їх спробах зробити ділову чи будь-яку іншу кар’єру. Успішне виконання цього завдання багато в чому залежало від здатності суспільства до самоорганізації, від уміння пом’якшувати наслідки міжнародної конкуренції з більш розвинутими країнами.

П’ятою складовою успішних перетворень у країнах другого та третього ешелону модернізації В. Красильщиков називає зміну механізмів та способів згуртування людей, розширення реальних можливостей для розвитку особистості кожної людини. При цьому важливого значення набуває можливість відстоювання своїх прав окремим членом суспільства (політична демократизація та незалежна судова система). Задля цього влада повинна сприяти згуртуванню людей навколо нових цілей у розвитку країни, знищити застарілі станові та кланові перетинки між суспільними групами та запобігати створенню нових.

Проблеми модернізації 1920—1930-х рр. в СРСР В. Красильщиков вбачає саме в неодноразовому вирішенні цих завдань. Втім, як підкреслює дослідник, при здійсненні радянської модернізації влада й не намагалася їх вирішити. Ту модель модернізації, яка склалася в Росії та СРСР, він називає імперською, основний принцип якої — оновлення заради збереження імперії¹⁴. На його думку, така модернізація ніколи не ставила перед собою за мету покращення життєвого рівня населення, надання широкому колу членів суспільства власності і навіть не мала за мету пряме збагачення правлячої верхівки. Якщо під час модернізації щось подібне мало місце, то це було лише побічним результатом перетворень. Основним завданням імперської модернізації було створення потужного військово-проми-

слового комплексу: сильної армії, оснащеної сучасною зброєю, та підприємств, що працюють задля цього.

Імперська модернізація, на думку В. Красильщикова, по своїй суті є виявом панування общинності над індивідуалізмом. Однак дослідник підкреслює важливу роль індивідуалістського начала в культурі Росії. Він підкреслює, що без індивідуалізму була б неможлива більшовицька модернізація у формі сталінської індустріалізації. Прикладом індивідуалізму він, зокрема, називає стаханівський рух, вияви особистої ініціативи в будь-яких галузях економіки та культури. Однак такий індивідуалізм владні структури вітали лише до тих пір, доки відстань між Росією (СРСР) та Заходом не скорочувалася до прийнятної. Після цього влада більше не потребувала особистої ініціативи, до якої вона ставилася з великою підозрою. Общинне, комуналістське начало, ця міцна опора влади, знову ставало основним.

Варто зазначити, що при аналізі взаємовідношення індивідуального та общинного у сприйнятті світу населенням Росії (СРСР) В. Красильщиков не вбачає ніякої різниці між світобаченням росіян та українців. Соціокультурні та державотворчі традиції він розглядає як спільні для обох народів. Продовжуючи цю думку, можна пояснити, чому ані російські монархісти, ані демократи чи більшовики на початку ХХ ст. не уявляли Росії без України. Справа тут не тільки і не стільки в матеріальних ресурсах українських земель. Якщо враховувати важливу роль індивідуалістичного начала в розвитку Росії, то можна прийти до висновку, що Росія без України дійсно не могла (і не може?) успішно розвиватися чи навіть існувати як незалежна держава. Російський колективізм допомагав тільки зберегти, чи навіть зміцнити владу в екстремальних ситуаціях, він сприяв контролю над суспільством. Проте у спробах наздогнати Захід, прискорити економічний розвиток, тобто більш-менш адекватно відповісти на виклик західної цивілізації, без українського індивідуалізму обійтися неможливо. Адже саме поєднання “комуналізму” росіян та індивідуалізму українців і давало змогу владним структурам протягом кількох століть запроваджувати час від часу модель імперської модернізації в Росії. Це, в свою чергу, допомагало наздогнати у деяких компонентах провідні держави світу і зберегти чи навіть зміцнити імперську державність. Особливо яскраво імперська модернізація виявилась у 1930-ті роки.

Однак така модернізація, підкреслює В. Красильщиков, не могла вирішити основних завдань, оскільки вона майже не торкалась основ культури та повсякденного життя суспільства або впливала на них негативно. Так, системі влади у 1920—1930-ті роки він називає більш застарілою, більш традиційною, ніж навіть при самодержавстві. Завдання прискореного розвитку країни ради вирішувати не могли, але вони допомогли, особливо на перших порах, ліквідувати непорозуміння між суспільством та владою. На думку дослідника, у 1930-ті рр. ради поряд з профспілками, комсомолом та різними суспільними організаціями сприяли здійсненню мобілізаційної модернізації, що опиралася на широкі маси.

Автор підкреслює ряд переваг такої мобілізаційної модернізації та виокремлює передумови її успішного здійснення. Він наголошує на вмілому використанні сталінським керівництвом масових настроїв. Одним з характерних прикладів цього було використання образу зовнішнього (“капіталістичний світ”) та внутрішнього ворога. Безпосереднім суб’єктом модернізації В. Красильщиков називає партійних та державних чиновників різного рівня — етакратію (від фран. *Etat* — держава). Одним з наслідків такої етакратичної модернізації виявилась особиста залежність люди-

ни вже не від пана чи общини, а від держави та зв'язаних з нею масових організацій¹⁵. Це задовольняло значну частину суспільства, адже надзвичайно поширеними у ньому, як вважає дослідник, були зрівняльні настрої, пошуки своєрідного “батька-порадника”.

Хоча використання масових настроїв та маніпуляція * масовою свідомістю на перших порах принесли успіх, мобілізаційна модель не мала майбутнього. Після двох п'ятирічок у країні накопичувалася соціально-психологічна втома, масовий ентузіазм вичерпувався. За модернізацією економічною, на думку В. Красильщикова, для подальшого успішного розвитку держави слід було запровадити модернізацію соціокультурну. Вона передбачала розкріпачення індивідуалістичного начала в культурі, матеріальне та моральне заохочення особистої ініціативи, відмову від зрівняльних настроїв у суспільстві тощо. Однак це було неможливо в принципі, оскільки суперечило тій тоталітарній системі, що склалася в СРСР.

Підсумовуючи розгляд роботи В. Красильщикова, слід зазначити, що дослідник при аналізі досягнень та негараздів у розвитку радянського суспільства 1920—1930-х рр. поєднує теорію модернізації та тоталітарний підхід. При цьому він використовує деякі методи соціальної історії, зокрема, досить часто розглядає історію “знизу” (аналіз масових настроїв, традиційних архетипів поведінки та общинної психології) для пояснення зумовленості певних дій владних структур. Однак основним у нього все-таки є поняття “влада”, а не “суспільство”, “верхи”, а не “низи”. Варто також зазначити, що його висновки стосуються перш за все російського суспільства і не враховують особливостей українського. Але методи названого дослідження, в якому чимало уваги приділяється впливу суспільства на владу, надзвичайно цікаві і можуть стати в нагоді українським історикам.

Заслуговує на увагу точка зору на модернізацію 1920—1930-х рр. у Росії А. Вишневського. Він у своїй монографії проводить думку про те, що Росія не випала з історії XX ст. Ту модель модернізації, що склалася в СРСР, він називає “консервативною” і “незавершеною”. Втім, вважає автор, такий шлях розвитку був незворотним, незалежно від того, хто б переміг у громадянській війні — червоні чи білі, бо всьому причиною були “умови старту”. Дослідник вважає, що “передреволюційний розкол у суспільстві був надзвичайно глибоким, білим переможцям довелося б опиратися на ті самі соціальні прошарки суспільства, на які опиралися червоні, а параноїки були не лише у більшовиків”¹⁶. Така “консервативна модернізація”, — наголошує А. Вишневський, — “дозволила СРСР сприйняти, а частково навіть розвинути багато інструментальних досягнень західних суспільств (сучасні технології, зовнішні форми життя, науку, освіту тощо), але не змогла створити адекватних соціальних механізмів їх саморозвитку (ринкової економіки, сучасної соціальної структури, сучасних інститутів громадянського суспільства, політичної демократії тощо)”¹⁷. Тобто, головним критерієм “модернізованості” суспільства виступають перш за все зовнішні ознаки, тоді як, на наш погляд, основним досягненням модерного суспільства є саме названі автором соціальні механізми саморозвитку суспільства.

На незворотності процесу модернізації наголошує у своїй праці і А. Сенявський. Він вважає, що питання про те, бути чи не бути російській модернізації в умовах колоніальної експансії Заходу, не стояло: відмова

* *Маніпуляція соціальна* — спосіб соціального управління, який полягає у формуванні ілюзорних уявлень з метою зміни мислення й поведінки людей, насадження певних стереотипів поведінки всупереч їх інтересам.

від неї означала занепад та крах російської державності, а разом з нею і російської цивілізації¹⁸. А для модернізації характерний швидкий індустриальний розвиток і, відповідно, урбанізація. Дослідник у модернізації виділяє певний вирішальний період — *урбанізаційний перехід* — найвищу стадію урбанізаційного процесу, котра призводить до радикального перетворення всього суспільства на “міській основі”¹⁹ і є основною ознакою модернізації.

Особливість і навіть парадоксальність радянської модернізації, на думку А. Сенявського, полягала в тому, “що вона здійснилася на традиціоналістській основі, набула форм та ідеологічного забарвлення, характерних настроям та цінностям традиційного російського суспільства, і вела до форсованої трансформації та зламу традиціоналізму значною мірою під лозунгами його збереження”²⁰. Тобто, більшовизм, завдяки тому, що він виступав від імені більшості населення і, відповідно, мав значно більше важелів мобілізації ресурсів, лише прискорив урбанізаційний перехід. По суті ж комуністична система не змінила основного напрямку розвитку російського суспільства, вона лише запропонувала йому власну форму та “ідеологічну упаковку”. Автор не заперечує існування тоталітаризму в СРСР. Навпаки, він називає тоталітаризм формою трансформації традиційного російського суспільства в індустриальне та міське, що допомогло вирішити загальноцивілізаційну проблему “урбанізаційного переходу”.

Подібною точки зору дотримується і В. Барулін, який, характеризуючи перетворення 1920—1930-х рр. як інваріантні, підкреслює: “Хто б не був при владі в Росії, яким би богам не молилися чи взагалі, якби зовсім не вірили в Бога, такі перетворення однаково мали б здійснитися”²¹.

Історик зі світовим іменем В. Данілов намагається відокремити сталінізм від соціалізму, від того позитивного заряду, що дала революція радянському суспільству. Він, зокрема, наголошує, що індустриалізація, загальна освіта, піднесення науки і культури та інші досягнення радянського часу були закладені не лише в ідеях, а й у практиці перших радянських років. На його погляд, вони стали реальністю не завдяки сталінізму, а незважаючи на перепони та викривлення, що ним були створені. І навіть розпад СРСР він вважає прямим наслідком злочинів сталінізму та створеної ним системи управління²².

Однак політична історія нині має дедалі менший попит у російських науковців. Серед російських істориків дедалі зростає кількість прихильників дослідження “стихійного” в історії. Вагомими чинниками цього, як ми зазначали вище, є сучасна політична ситуація в Росії та конкретні рішення Президії РАН. Жорстка критика ленінсько-сталінської політики 1920—1930-х рр. вважається недоцільною. До того ж, у світовій історичній науці дійсно накопичився чималий позитивний досвід у вивченні історії “знизу”. Та й цілий ряд проблем не знаходить відповіді ні в рамках політичної історії, ні в традиційній теорії модернізації. До не розв’язаних у російській та українській історичній науці проблем можна віднести питання про роль суспільних настроїв, масової свідомості та менталітету населення в історії держави та їх вплив на державну політику правлячих кіл. Тому серед дослідників минулого посилюється потяг до інших методологічних підходів. Перш за все науковий інтерес викликають такі теорії та концепції сучасної західної історіографії, як концепція соціальної історії, історії повсякденності, мікроісторія.

Концепція соціальної історії нині розглядається провідними російськими науковцями як основний напрямок розвитку російської історіографії. Так, у своїх нарисах про нові підходи до історичних досліджень акаде-

мік І. Ковальченко підкреслював необхідність посилення уваги до “стихийного” у розвитку суспільства, яке він визначав як “соціально-психологічне сприйняття дійсності і ніби мимовільна реакція на неї на основі повсякденних і усталених (ментальних) уявлень про життєві цінності та орієнтири, норми поведінки тощо”. Він підкреслював, що у радянській історіографії увага перш за все приділялася вивченню “свідомого”, раціонально-ідеологічного. Тоді як, підкреслював вчений, — “ментальне справляло величезний вплив на позиції та діяльність усіх верств населення суспільства, і без його врахування взагалі неможливо зрозуміти й правильно пояснити явища та процеси”²³. Можна погодитися з ученим у тому, що дослідження соціально-психологічного сприйняття дійсності та обумовлених цими мотивами діяльності та поведінки є ледь не найактуальнішим завданням для сучасних істориків²⁴.

У вступі до своєї монографії * інший відомий історик — В. Булдаков зазначає: “Будь-яка історія — це передусім історія уявлень. Тому зі спогадів людей тієї епохи варто виокремити не те, що вони хотіли розповісти, не те, про що вони обмовилися, а те, що вони відчували, як думали”²⁵. Він наголошує на тому, що будь-яка революція відбувається в дійсності на особистісно-побутовому, а не політичному рівні. Її долю вирішує середньостатистичний обиватель. Отже, досліджуючи зміну його уявлень, можна вивчити й історію того часу.

На важливості дослідження соціально-культурних уявлень населення наголошував ще в середині 1990-х рр. А. Волобуєв. Він, зокрема, підкреслив необхідність дослідження постреволюційної масової свідомості населення. Дослідник зауважив: «Революції несуть нову ментальність, викликають переоцінку здавалося б непорушних цінностей на рівні рядової людини. Через її психологію ми можемо не лише відчутти “аромат епохи”, а й віднайти природний кут зору на її історичну значимість»²⁶.

Прихильники застосування концепції соціальної історії у вивченні історії 1920—1930-х рр. вже мають певні напрацювання та результати. Окрім цілої низки журнальних статей та публікацій, вже вийшли друком цілий ряд монографічних досліджень. Перш за все це праці О. Осокіної “За фасадом сталинського изобилия: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации (1927—1941)”, І. Лебіної “Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920—1930-х гг.”, Є. Сенявської “Психология войны в XX веке: исторический опыт России”, С. Журавльова «“Маленькие люди” и “большая история”». Иностранцы московского Электrozавода в советском обществе 1920—1930-х гг.” Вагомою основою для подальших досліджень стали збірники документів з коментарями до цих документів, складеними їх упорядниками з точки зору соціальної історії²⁷.

Основним завданням соціальної історії представники цього напрямку вважають написання історії “знизу” на відміну від уже написаної історії “зверху”. Основні підходи до вивчення соціальної історії в російській історіографії вони формулюють так: «1) повністю відмовитися від політики та ідеології; 2) замінити історію “зверху” історією “знизу”; 3) здійснити своєрідний історичний синтез на мікрорівні суспільства; 4) відмовитися від історичних пояснень, повернути історію до оповідей про минуле, але вже на іншому оберті, на рівні, так би мовити, “структурного нарративу”, який повинен будуватися на основі мовних когнітивних структур та герме-

* Бу л д а к о в В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М.: РОССПЭН. — 1997. — 376 с.

невтичного прочитання джерел»²⁸. Політичну історію з соціальною прихильники цієї концепції пов'язують шляхом аналізу “політичної культури”, котра включає в себе уявлення про владу в масовій свідомості і ставлення населення до політичної системи та її інститутів²⁹. Тобто, замість дослідження дій владних інституцій варто вивчати, як змінювалися уявлення населення про владу, оскільки саме під впливом таких уявлень і змінювалася сама влада.

З цього випливає логічний висновок. Якщо вся історія — це історія знизу, і влада лише намагалася виконати вимоги низів, то не може бути ані найменшого сумніву в закономірності та безперервності історичного процесу, в доцільності та зумовленості тих чи інших дій владних структур. А саме такої оцінки подій 1920—1930-х рр. вимагає сучасний етап розвитку Російської Федерації, про що ми вже говорили вище.

Чільне місце серед представників цього напрямку у російській історіографії займають праці А. Соколова. Саме цей вчений фактично очолює вищезгаданий об'єктивістський напрямок у розвитку історичних досліджень. У 1999 р. побачила світ знакова робота цього автора — навчальний посібник для вузів, що має дещо претензійну назву — “Курс советской истории”³⁰. У цьому навчальному посібнику А. Соколов розглядає модернізацію радянського суспільства у контексті соціальної історії. З назви випливає, що автор розглядає історію всього радянського суспільства. І дійсно, його висновки та оцінки наводяться як характерні для історичного розвитку всього СРСР. Однак у цій праці здійснюється аналіз виключно російської повсякденності та настроїв лише представників російського суспільства. Для показу особливостей ментальності українців чи представників інших національностей місця у цьому дослідженні не знайшлося. Підтвердженням неуважного ставлення до світосприйняття українців є визнання упорядників збірника документальних публікацій, який і став основою для вищеназваного посібника для вузів³¹, що лише 1 % з усіх листів, які вони використовували під час його підготовки, надійшли з України. Відповідно враховувалися уявлення населення України про владу чи українське повсякденне життя. Тобто, про будь-який, навіть приблизний, аналіз українського суспільства у цій праці не може бути й мови. Однак оцінки, знову-таки, екстраполюються і на українців.

Втім, на самому посібнику слід зупинитися більш детально, оскільки при його написанні використовувалися нові підходи. До того ж, посібник вирізняється від багатьох інших подібних праць ґрунтовними поясненнями тих методологічних засад, на основі яких він написаний. Своє бачення проблеми використання різних дослідницьких засад автор висловлює у вступі до книги. Він наголошує на необхідності такого підходу до історичних досліджень, який дав би змогу “найбільш повно та об'єктивно зображати історичні події, звільнити історію від догм, різного роду інтерпретаторських нашарувань, емоційної лузги та заклинань”³². Виступаючи проти крайніх оцінок радянського минулого, А. Соколов водночас не вітає зусиль тих істориків, які дотримуються правила “золотої середини”. Він вважає, що ситуацію цим самим врятувати неможливо. Дослідник наголошує на необхідності нового осмислення, нового бачення процесів, котрі відбувалися в країні. І додає, що саме це він і пропонує у своїй праці.

Автор вважає, що саме аналіз історичних подій в руслі соціальної історії є вкрай необхідним новим підходом у вивченні історії 1920—1930-х рр. Таким чином, у центрі уваги історика має бути суспільство. Діяльність владних структур та інститутів А. Соколов намагається аналізувати лише як результат їх взаємодії із суспільними процесами. При цьому економіка,

державні інститути, політичний устрій є лише похідними від тих суспільних форм, що склалися. Проголошуючи себе прихильником цілковитої об'єктивності, вчений підкреслює необхідність, по можливості, уникати впливу ідеології та політики. Погоджуючись з тим, що повністю позбутися ідеологічної залежності досліднику дуже важко, вчений наголошує: “Як тільки наукове знання відкриває можливість послабити цю залежність, історик зобов'язаний скористатися нею”³³.

Допомогти у роботі історика має правильне використання джерел. Вчений вважає, що лише у такому випадку можна віднайти істину. Але для цього необхідно “вжитись” у ту епоху, “зрозуміти мову” учасників тих подій, подивитись на світ їх очима. На необхідності саме такого підходу до вивчення минулого наголошує герменевтика, за широке використання якої у процесі дослідження виступає дослідник. Істина ж, на думку А. Соколова, — завжди поняття відносне, а об'єктивність у науці — це просто більше знання про предмет.

Підкреслюючи велику кількість можливих методів дослідження, автор наголошує на низці обов'язкових для кожного дослідника засобів історичного пізнання. Першим з них він називає засіб ретроспекції. Він передбачає “ретроспективне пізнання шляхом послідовного та поступового занурення в минуле з метою знайти коріння чи першопричини подій”³⁴. Другим він називає принцип історизму, що у поєднанні з герменевтикою становить “новий історизм”. Вкрай важливим він називає історико-порівняльний аналіз, з яким тісно пов'язана проблема альтернативності історії. Останню А. Соколов бачить не як припущення чи моделювання можливого розвитку історичних подій, а як можливість зробити правильний вибір сьогодні, опираючись на уроки минулого. У зв'язку цим він підкреслює, що історія багатоваріантна лише у даний проміжок часу, а правильний вибір може допомогти зробити уважне використання досвіду минулого.

Що ж до аналізу подій 1920—1930-х рр., то автор посібника категорично не згодний з поясненням цього періоду в руслі теорії тоталітаризму. Основною причиною її широкого розповсюдження він називає простоту та доступність: варто, на його погляд, лише замінити “плюс” на “мінус” в оцінці подій минулого — і все зрозуміло. Така простота створює ілюзію правдоподібності. Втім, наголошує дослідник, складність взаємовідносин суспільства та породжених ним інститутів влади, неможливість звести їх до простих та ясних пояснень, наявність багатьох підспудних сил та рухів не дає права одномірної оцінки історії³⁵.

Пріоритет у взаємовідносинах між владою та суспільством автор надає саме суспільству. Дії влади він вважає похідними від тих настроїв, що склалися серед більшості населення країни. Назвавши високий професіоналізм і компетентність партійних та радянських керівників в управлінській справі органічною складовою тоталітарного режиму (теоретично можливого), А. Соколов з успіхом доводить, що цього в СРСР не було. Навпаки, управління країною він називає безладним та неефективним. Це, на його погляд, стало однією з причин широкого розмаху репресій на місцях, оскільки команди, які йшли з верхніх ешелонів влади, доходили до низових структур у зміненому вигляді. Відповідно не можна говорити про тоталітарну модель побудови держави, тому що дії низових структур були фактично неконтрольовані. Таким чином, автор спочатку називає визначені ним самим як характерні для тоталітаризму деякі риси, а потім з успіхом переконує читача, що таких рис в СРСР не було.

В іншій своїй праці А. Соколов говорить про відсутність ще однієї важливої риси тоталітаризму в радянському суспільстві 1930-х рр. Він напо-

лягає на тому, що говорити про пригнічення та усупільнення приватного життя у 1930-ті роки неможливо, оскільки влада уважно слухала, що говорило суспільство, і відповідно реагувала на його вимоги. Відповідно суспільство було не об'єктом, а суб'єктом модернізації. Порівнюючи з хрущовським часом, дослідник наголошує, що у сталінські часи влада враховувала значно більше вимог суспільства³⁶. На наш погляд, автор не зважає на значний ступінь соціальної маніпуляції, що був нормою життя у 1930-ті рр. Завдяки цьому тоталітарний режим не стільки прислухався до вимог суспільства, скільки їх формував. Як наголошує Т. Ойзерман, тоталітарна система “була неможливою без масової культури, різномасових засобів ідеологічного впливу, не говорячи вже про розвиток засобів зв'язку, шляхів сполучення, завдяки яким державна влада отримала можливість контролювати все і вся”³⁷. Звичайно, основні риси світосприйняття (і перш за все представників російського суспільства) враховувалися на початковому етапі формування такої соціальної маніпуляції, однак надалі влада зважала переважно на власні інтереси. Як підкреслює В. Булдаков, “у так звану епоху сталінського терору, насправді, найбільш вражаючим є не масштаби репресій з боку держави, а ступінь зараженості його підопічних своєрідною соціальною вівісекцією”³⁸. Такий ступінь маніпуляції став неможливим після закінчення Другої світової війни, коли значна частина представників радянського суспільства побачила справжній стан справ за кордоном.

Радянський соціалізм А. Соколов називає особливою формою модернізації. Він наголошує на проблемі трансформації сільського господарства як необхідній передумові модернізаційних процесів. Однак, на думку дослідника, ситуація склалася так, що про модернізацію сільського господарства, особливо у 1930-ті рр., говорити не можна. Загалом позитивну оцінку дає А. Соколов індустріалізації та “культурній революції” як складовим частинам модернізації. Звичайно, були якісь певні недоліки та огріхи. Але успіхи в їх здійсненні усе-таки надзвичайно великі. Посібник цікавий тим, що автор майже завжди намагається проаналізувати реакцію суспільства на ті чи інші дії влади. У свою чергу, зміни у політиці владних структур він обумовлює саме реакцією на масові настрої. А крах радянської державності він обумовлює якраз тим, що владні структури перестали реагувати на настрої населення.

У структурі посібника поряд з традиційними параграфами, що характеризують стан розвитку сільського господарства, промисловості та культури, чимало уваги приділяється розвитку радянської та партійної номенклатури. Робота привертає увагу докладним аналізом стану суспільства у той чи інший проміжок часу. Автор постійно здійснює певні зрізи побутових та ідеологічних уявлень основної маси населення країни, використовуючи для їх ілюстрації листи простих людей до влади. Таким чином він дає можливість читачеві частково вжитися в ту епоху, відчути її аромат.

Водночас аналіз стану суспільства не можна назвати повним чи характерним для території всього СРСР. Одним з небагатьох епізодів, який згадує А. Соколов у посібнику, але при цьому не аналізує ставлення до нього населення, є голод 1932 р. (так у посібнику). Хоча автор і називає цифри померлих — від 3 до 10 млн, про справжній стан справ він не розповідає, голод пов'язується з реквізицією зерна і не більше того. Та й уваги приділяється цьому зовсім мало — один абзац. Тоді як аналізу масових репресій 1937—1938 рр., кількість жертв яких була все-таки значно менша, надається цілий підрозділ.

Оминає автор у своїй книзі й інші “незручні” для російської історіографії питання, такі як здійснення національної політики, репресії стосовно

вно представників інтелігенції та партійної номенклатури національних республік, що розпочалися задовго до 1937 р., тощо. Відповідно не розглядається і ставлення населення до цих проблем. Тобто А. Соколов до власної тези про те, що коли в оцінку минулого “який-небудь факт не вміщається, то від нього (пояснення) слід відмовитися”³⁹, вносить певні корективи. Він відмовляється не від пояснення, а від факту, робить вигляд, що такого не було в історії, або суттєво принижує значення події.

Українським історикам варто критично ставитися до здобутків їх російських колег. Почасті найбільш актуальні для українців проблеми у російській історичній науці, особливо в останні роки, відверто замовчуються. Зрозуміло, що “погляд з Києва”⁴⁰ на ті ж самі історичні події має відрізнятися від точки зору російських істориків. І це викликано не тільки теперішньою незалежністю української держави, а, відповідно, і зміною пріоритетів. Варто підкреслити, що перебіг подій в Україні, особливо у першій половині 1930-х рр., суттєво відрізнявся від аналогічних російських подій. На території України тиск влади на суспільство був настільки сильним, що без ретельного аналізу політики компартійно-радянського керівництва неможливо обійтися при всьому бажанні. Компартійні керівники звертали набагато менше уваги на світосприйняття українців, аніж це було у випадку з росіянами.

На український ґрунт не можна автоматично переносити результати досліджень російських істориків, досягнуті у ході роботи над проблемою “сталінської” модернізації та у вивченні радянського суспільства у контексті соціальної історії. Адже радянська модернізація, під якою ми розуміємо перш за все індустріалізацію, урбанізацію та “культурну революцію”, здійснювалася з урахуванням соціально-психологічного сприйняття дійсності перш за все російського народу. Для росіян, можливо, такий тип розвитку суспільства був більш закономірним. Саме для російського, а не українського населення дух спільноти, зрощений з релігійною свідомістю, становив основу менталітету, саме для нього була характерною общинна правосвідомість. Однак питання різниці у світосприйнятті між росіянами та українцями російські дослідники якраз ретельно обходять. Так, А. Вишневський ту модель розвитку держави, що утвердилася в Радянському Союзі, називає “радянсько-слов’янською мобілізаційною моделлю модернізації-індустріалізації”, фактично ставлячи знак рівності між російським та українським етносами⁴¹. Розвиток модернізаційно-цивілізаційної форми “соціалістичних” перетворень 1920—1930-х рр. як послідовну лінію у розвитку російського суспільства характеризує у своїй монографії В. Барулін⁴². Причому, знову таки, аналізується світосприйняття виключно російського народу, а висновки наводяться як властиві усім народам СРСР. Існування національних особливостей у цій книзі, як і в переважній більшості інших досліджень російських істориків, приховується.

Варто підкреслити, що більшовики як під час громадянської війни, так і в період здійснення власних реформ, уважно стежили за масовими настроями російського суспільства. Вони ніколи не допускали, щоб у Росії негатив у ставленні населення до їх дій сягав критичної межі. Компартійне керівництво і за часів В. Леніна, і за часів Й. Сталіна своєчасно змінювало акценти у здійсненні своєї політики при зміні масових настроїв не на його користь. У зв’язку з цим О. Ахієзер наголошує: “Найбільший секрет більшовизму в тому, що більшовики, після того як вони стають правлячою партією, вихоплюють з оточуючого середовища і перетворюють у визначальні для себе різноманітні, а практично будь-які, а отже, і взаємовиключні ідеї, якщо вони забезпечують вирішення медіаційного завдання, сприяють збереженню державної влади”⁴³.

Одним з уроків історії, що примусив більшовиків уважно ставитися до масових настроїв основного етносу, став негативний (у плані лояльності до влади) досвід столипінської реформи. На його оцінці сучасними російськими істориками взагалі варто зупинитися більш детально. Адже ця земельна реформа стала ніби лакмусовим папером у характеристиці відмінностей російського та українського народів.

На неприйнятті значною частиною населення Росії процесу стрімкої індивідуалізації та капіталізації сільського господарства, запропонованої земельною реформою Столипіна, наголошують нині в Росії як історики, так і психологи. Той же А. Соколов стверджує, що реформа Столипіна викликала незадоволення як справа, так і зліва. Вона лише прискорила революцію⁴⁴. Також є чимало прихильників теоретичної концепції, яка зображає Російську революцію як початок світової хвилі війн, викликаних саме спротивом селянського традиційного суспільства руйнуючому впливу капіталізму (супроти “розселювання”). І якщо у колись капіталізму—Західній Європі такі “антибуржуазні революції” зазнали поразки, то на “околицях” капіталістичного світу вони перемогли або справили значний вплив на ходу історії. Це революції в Росії, Китаї, Мексиці, Індонезії, В’єтнамі та Алжирі. С. Кара-Мурза наголошує: “Капіталістична модернізація, схожа з тією, що запропонував Столипін, була руйнівною й вела до пауперизації більшої частини селянства. Це була історична пастка, осмислення якої справляло на селян революціонізуючий вплив”⁴⁵.

Подібну оцінку прискореної (як для традиційного російського суспільства) індивідуалізації свідомості дає відомий російський психолог Д. Ольшанський. Він, зокрема, підкреслює: “Розвиток індивідуальної свідомості має свої темпи і свої “швидкісні обмеження”. Їх порушення у спробі забігти вперед часто оберталися масовими заворушеннями, бунтами і революціями, з соціально-психологічної точки зору, регресом до влади психології мас”⁴⁶. Такою, що не відповідала масовій свідомості та системі цінностей російських селян і, відповідно, була причиною революції 1917 р., називають столипінську реформу чимало російських дослідників, зокрема Н. Роголіна⁴⁷, О. Ахієзер⁴⁸, В. Красильщиков⁴⁹, О. Сенявський⁵⁰, В. Данілов⁵¹, С. Кара-Мурза⁵² та ін. Варто підкреслити, що власне ставлення до цієї земельної реформи у названих дослідників не співпадає. Однак переважна їх більшість не звернула ані найменшої уваги на різницю у сприйнятті цієї реформи українськими та російськими селянами, хоча висновки подавалися як характерні для території всієї Російської імперії.

Врахування (свідоме чи інтуїтивне) негативного досвіду столипінської реформи, на думку багатьох російських істориків, дало можливість більшовицькому керівництву здійснити власну перебудову суспільства. А те, що подібна перебудова була вкрай необхідна, було зрозуміло багатьом. Втім, як свідчить історія, внаслідок цілого ряду причин індивідуальна свідомість у російському суспільстві не була досить розвинутою. А компартійно-радянське керівництво, у свою чергу, завжди уважно підходило до масових настроїв росіян і не здійснювало реформ усупереч “общинній” психології представників основного етносу. Щоб утриматися при владі, воно йшло шляхом найменшого опору. Тому замість економічно доцільної підтримки того прошарку населення, який мав “нове мислення”, компартійні керманичі ініціювали на початку 1930-х рр. винищення таких людей “як класу”. Таким чином, на наш погляд, у соціальних стосунках консервувалися ті застарілі відносини, які владні структури намагалися порушити в інструментальному (технічному) облаштуванні народного господарства.

Для українського суспільства не була характерною “общинна психологія”. Посада керівника держави (царя чи генсека) не мала такої сакральної значимості в українців, як це було у росіян. Не відповідав українському менталітету і соборний тип взаємовідносин населення з владою, характерний для російського суспільства. Аналізуючи його, В. Булдаков підкреслює, що покращення старого ладу для російського селянства означало не участь у владі, а делегування до неї ходаків із своїми проханнями⁵³. Звичайно, що такі відмінності між представниками різних етносів суттєво заважали у побудові жорсткої централізованої держави. Отже, компартійному керівництву треба було змінити те колективне ставлення до влади, що відрізнялося від російського. Відповідно до цього завдання нагальною потребою для більшовицького керівництва був злам соціально-культурних уявлень як українців, так і національних меншин, що проживали в Україні компактними масами, перш за все німців, поляків, греків тощо. Російські дослідники, захоплені аналізом масової свідомості та світосприйняття росіян, на такі речі зовсім не звертають уваги.

Українським дослідникам варто звернути увагу на цілу низку конкретних прийомів історичного дослідження, які взяті на озброєння частиною російських істориків і є надзвичайно корисними для української історіографії 1920—1930-х рр. Серед них важливе місце має зайняти вивчення ролі та значення риторики компартійного керівництва, яка забезпечувала йому необхідний імідж. Як зазначає Ю. Безсмертний, це, поряд із дослідженням результатів неофіційного тлумачення такої риторики окремими особами (у цьому випадку чи не найважливішим джерелом стають повідомлення ДПУ, щоденники та листи до влади), створює нові можливості розуміння політичної еволюції радянського суспільства⁵⁴. Потрібно подивитися та тогочасні події очима сучасника і зрозуміти, як подібна риторика впливала на психологію мас. У зв’язку з цим цікавий приклад наводить у своєму дослідженні В. Булдаков. Він зазначає, що влада у 1920-ті роки зробила все можливе, щоб окарікатурити образ нових підприємців в очах народу. Неподобна фігура товстої людини у фраку та циліндрі зробилася постійним атрибутом численних театралізованих виступів, плакатів тощо⁵⁵. Подібний образ непмана, який, до речі, пам’ятається навіть автору цієї статті, поступово формував чималу кількість незадоволених самим існуванням такого прошарку населення.

Іншим методологічним прийомом, від якого не лише не слід відмовлятися, а треба якомога більше його поширювати, є, на думку Ю. Безсмертного, використання наративного (оповідного) жанру. Якщо дослідник осмислює минуле через історію соціальної практики, тобто через вивчення вчинків окремих людей, йому без розповіді про те, що відбувається, не обійтися. Адже саме послідовна розповідь дозволяє простежити, як і чому та чи інша особа вибирає свій більш чи менш нетрадиційний варіант інтерпретації існуючих у суспільстві установок, як такі дії сприймаються оточенням.

Втім, як підкреслює у своїй статті дослідник, таке сучасне оповідання не є поверненням до “розповідаючої” історії, де читачеві нав’язувалася думка автора. Навпаки, “жанр оповідання несе тепер принципово інше навантаження: він не утверджує єдність виявленого дослідником тлумачення минулого, але слугує засобом показу варіативності і самого минулого, і — головне — його дослідницької інтерпретації”⁵⁶. Тобто, мова йде про більш повне використання незатребуваних можливостей цього жанру.

Важливим індикатором зміни картини світу * населення України були листи до влади. На цей своєрідний засіб діалогу верхів і низів звертає увагу у своєму дослідженні А. Лівшин. Поряд із звітами ДПУ-НКВС такі листи були інформаційною основою для прийняття владних рішень. Адже у громадян майже не було інших засобів впливу на владні структури, таких як вільні вибори, можливість створювати політичні партії та суспільні організації тощо. Таким чином, вважає дослідник, листи (заяви, скарги, доноси) створювали канал прямого спілкування держави і її підданих, причому спілкування діалогічного, заснованого на зворотному зв'язку. З метою виявлення настроїв населення, особливо в перше десятиріччя радянської влади, державні органи зверталися до редакцій газет та деяких інститутів (установ) на місцях з проханням ініціювати листи громадян ⁵⁷. Ці листи були своєрідним моніторингом настроїв у суспільстві. З цією ж метою органи ДПУ-НКВС активно залучали до своєї роботи листування між громадянами СРСР.

1920—1930 рр. — період, надзвичайно насичений драматичними подіями та фундаментальними зрушеннями у суспільстві. Відповідно масовий менталітет — найбільш інерційна, малорухома і “уповільнююча” величина в історії — у цей стрімкий період стає значно більш еластичнішим, рухомим, таким, що швидше накопичує нові риси та ознаки. Уважний аналіз цих змін у масовій свідомості та ціннісних орієнтирах суспільства і є сьогодишнім завданням істориків. Адже без цього дослідження так і не буде зрозумілим, чому стали можливими такі явища, як “великий стрибок” у промисловості, колективізація та голодомор на селі, зміни у здійсненні національної політики тощо. Бо не лише політичною волею чи економічною доцільністю диктувалося здійснення цих більшовицьких проєктів. Щоб успішно здійснити задумане, необхідно морально підготувати до цього більшу частину суспільства.

Підсумовуючи усе вищесказане, варто наголосити, що основним чинником модернізаційних процесів 1920—1930-х років був усе-таки зовнішній. Тому, враховуючи методологічні напрацювання російських істориків та їх практичні досягнення в дослідженні на основі концепції соціальної історії, потрібно підкреслити і сучасні політичні мотиви в їх діяльності. Вони спонукають науковців Росії відмовитися від негативного сприйняття сталінської моделі соціалізму. Категорична відмова визнати наявність тоталітаризму та перехід до “серединної” позиції у висвітленні історії 1920—1930-х рр. представників “об’єктивістського напрямку” може стати лише проміжним кроком у поверненні до традиційних імперських цінностей, месіанської ідеї та намагання нав’язувати російський досвід іншим державам світу ⁵⁸. Адже теорія тоталітаризму відхиляється принципово, а не як єдино можлива у поясненні історії 1920—1930-х рр. Така позиція може призвести в майбутньому до пояснення “народності” сталінського режиму та прогресивності примусової колективізації, масових репресій, голодомору тощо. Про певний рух у цьому напрямку свідчить проаналізований нами посібник для вузів під ред. А. Соколова. На “круглому столі” представників різних наукових закладів Росії він отримав загальне схвалення ⁵⁹.

Не залишилися осторонь і шкільні підручники. Якщо у тих з них, які були видані у 1990-х рр., усе-таки говориться про особливості розвитку України, то акцент у нових підручниках змінився. Після прочитання нового підручника для 9 класу “История России. XX век” ⁶⁰ складається вражен-

* *Картина світу* — система уявлень про реальність, часто інтуїтивних, опосередкованих культурною і тією культурною мовою, якою розмовляє дана психосоціальна спільність.

ня, що України як такої не існувало і не існує. Усі події, пов'язані з національною історією України, відверто замовчуються, тоді як послідовно проводиться думка про органічний і нерозривний зв'язок українських земель з російськими. Спеціальний параграф під назвою “Сталін проти Леніна” присвячений утворенню СРСР та поясненню того, якими гарними були ленінські плани та як поганий Сталін ці плани порушував. Надалі Україна згадується у контексті індустріалізації, колективізації та голоду 1921—1923 рр. та 1932—1933 рр., хоча будь-яких особливостей автори не виділяють. Початок терору проти діячів культури і науки та компартійних керівників у підручнику датується кінцем 1934 р. (після вбивства С. Кірова). Національні особливості не розглядаються. Політика коренізації замовчується. Таким добором тем та фактів автори підручника виховують у російських школярів імперське бачення історії. І це, на жаль, відповідає сучасним загальним тенденціям у розвитку російської історичної науки, що чутливо реагує на зміну суспільно-політичного становища в країні.

Українським історикам при використанні методологічних засад та здобутків російських істориків у дослідженні радянської модернізації варто пам'ятати, що у самій Росії ліберальні цінності останнім часом не мають популярності. У зв'язку з цим Ю. Афанасьєв цілком точно підкреслює, що вони “були відтиснуті широко розповсюдженими та глибоко вкоріненими традиційними російськими ідеями: патріотизмом (у якому явно простежується великодержавність), державністю (з її атрибутами жорсткої влади, централізму та тотальності), націоналізмом (який в Росії, зазвичай, поєднаний з імперіалістичністю)”⁶¹.

Саме ті російські історики, які критикують європоцентристів за нав'язування Росії невластивої їй “вестернізованої” моделі розвитку суспільства, не бачать колоди у власному оці. Адже, аналізуючи масову свідомість, настрої, менталітет російського народу, вони екстраполюють свої висновки на всі народи колишнього СРСР, а особливо на українців та білорусів, тобто виступають як “російськоцентристи”. При цьому умисно обходяться методи розв'язання найактуальніших для неросійських народів проблем. Зокрема, для українців це питання коренізації (українізації), специфіки примусової колективізації, голодомору, спрямованої сталінським керівництвом боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”. У випадках, коли дослідники все ж звертаються до цих проблем, вони не аналізують структури поведінки та картини світу неросійських народів. Серед таких досліджень зустрічається навіть думка про єдину помилку Й. Сталіна — “продовження лінії на націєбудівництво” у Конституції СРСР 1936 р.⁶² Це зайвий раз підкреслює неповноту досліджень російських істориків у напрямку соціальної історії. У цьому випадку фактично (іншими словами) повторюється теза комуністичної пропаганди 1970-х рр. про доцільність створення “нової спільності” людей — “радянського народу”. Таким чином відбувається нав'язування характерного для російського суспільства світосприйняття та устрою життя неросійським народам. Адже, як підкреслив Ю. Афанасьєв, “советскость” як якісна характеристика нашої історії XX ст. є швидше продовженням російської історичної традиції, аніж її запереченням та подоланням”⁶³. Отже, російські науковці кидають своєрідний виклик своїм сусідам по СНД. Завдання українських науковців ми вбачаємо у показі української історичної традиції, у тому числі враховуючи схожі і відмінні риси з російською.

Про справжню об'єктивність при застосуванні нових методологічних засад в російській історичній науці можна буде говорити лише у випадку,

якщо російські науковці відмовляться від такого роду “російсько-центричності”. Для цього вони мають зрозуміти, що радянське суспільство в СРСР було далеко не однорідним не лише в етнічному (мовному), а й у ментальному аспекті, що варто досліджувати психосоціальні уявлення та масову свідомість не тільки росіян, а й інших народів. Лише врахування усіх цих аспектів та критичне ставлення до минулого може допомогти знайти більш досконалі шляхи подальшого розвитку як Росії, так і її сусідів. З цього приводу хотілося б привести слова О. Ахієзера, який, зокрема, підкреслював: “Порятунок Росії, як і всього людства, лише в глибокій самокритиці кожного, яка лише і є єдиним шляхом до критики світу та критики помилок та злочинів інших людей. Критика без самокритики руйнує світ”⁶⁴. Таке ставлення до минулого є надзвичайно корисним і для українських істориків.

Наприкінці хотілося б додати невеличкий штрих. Значна частина ґрунтовних новітніх досліджень російських істориків, особливо тих з них, де справді підіймаються нові наукові проблеми та робляться якісні спроби їх розв’язання, зроблена при підтримці різноманітних гуманітарних фондів. Це свідчить про велике значення, якого надають розвитку історичних досліджень у Російській Федерації. То, можливо, вже настав час і нашій правлячій еліті звернути увагу на необхідність таких досліджень та підтримати їх як морально, так і матеріально? Інакше є небезпека залишитись на узбіччі історичного процесу, а історію спочатку писатимуть, а потім і творитимуть за нас представники більш розвинутих держав.

¹ Кульчицький С. В. Технологія незалежності-2: уроки минулого століття. — Комуністична революція в Україні // День. — 2002. — 1 червня.

² Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 1997. — С. 277.

³ Цит. за: Поляков Ю. А. Наше непредсказуемое прошлое. Полемические заметки. — М., 1995. — С. 132.

⁴ Поляков Ю. А. Историческая наука: время крутых поворотов // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. — М., 1996. — С. 38.

⁵ Там само. — С. 41.

⁶ Соколов А. К., Тяжельникова В. С. Курс советской истории. 1941—1991: Учебн. пособие для вузов // Под ред. А. К. Соколова. — М., 1999. — С. 411.

⁷ Соколов А. К. Конец советской истории // Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший. — М., 2000. — С. 269.

⁸ Харуки Вада. Япония и Советский Союз в 1930-е гг.: опыт сравнения // Россия как проблема всемирной истории. Избранные труды / Серия “Первая публикация в России”. — М., 1999. — С. 175.

⁹ Соколов А. К. Курс советской истории. 1917—1940. Учебн. пособие для вузов. — М., 1999. — 277 с.

¹⁰ Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация (книга первая). — М., 2001. — 528 с.

¹¹ Ахизер А. С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). — 2-е изд. — Новосибирск, 1997. — Т. 1. От прошлого к будущему. — С. 396.

¹² Там само. — С. 769—770.

¹³ Краськов В. А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. — М., 1998. — С. 17.

¹⁴ Там само. — С. 22, 28, 52.

¹⁵ Там само. — С. 90—91.

¹⁶ Вишневский А. Г. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998. — С. 477.

¹⁷ Там само. — С. 418.

¹⁸ Сенявский А. С. “Урбанизационный переход” России в XX веке как составляющая часть урбанизационного процесса. Условия, реализация, результаты // Россия на рубеже XXI века. Оглядываясь на век минувший. — М., 2000. — С. 223.

А. Сенявський на час написання цієї роботи був провідним науковим співробітником Інституту російської історії РАН.

¹⁹ Там само. — С. 218—219. Автор розглядає перехід до міського суспільства як “широкий модернізаційний процес, який охоплює якісні зміни широкого комплексу соціальних характеристик переважаючої частини населення країни, зміну протягом чотирьох-п’яти поколінь якості населення, структури, його зайнятості та способу життя, менталітету та багато іншого” (с. 221).

²⁰ Там само. — С. 225.

²¹ Барулин В. С. Российский человек в XX веке. Потери и обретения себя. / Монография. — СПб., 2000. — С. 28.

²² Данилов В. П. Возникновение и падение советского общества: социальные истоки, социальные последствия // Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший. — М., 2000. — С. 79.

²³ Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С. 17.

²⁴ Там само.

²⁵ Булдаков В. П. Указ. соч. — С. 9.

²⁶ Волобуев А. Вступительное слово // Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль. — М., 1997. — С. 4.

²⁷ Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918—1932 / А. К. Соколов (отв. ред.) / Институт российской истории РАН. — М., 1998. — 328 с.; Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. — М., 1998. — 354 с. До цих збірок можна додати ще один, виданий, щоправда, іншим творчим колективом: Письма во власть. 1917—1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям // А. Я. Лившин, И. Б. Орлов (сост.); Институт управления и социальных исследований Московского гос. ун-та им. М. В. Ломоносова. — М., 1998. — 664 с.

²⁸ Соколов А. К. Социальная история России новейшего времени: проблема методологии и источниковедения. — Социальная история. — Ежегодник, 1998/1999. — М., 1999. — С. 66.

²⁹ Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. — 2001. — № 10. — С. 48—49.

³⁰ Соколов А. К. Курс советской истории. 1917—1940.

³¹ Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. — М., 1998. — 354 с.

³² Соколов А. К. Курс советской истории 1917—1940. — С. 6.

³³ Там само. — С. 10.

³⁴ Там само. — С. 13.

³⁵ Там само. — С. 223.

³⁶ Соколов А. К. Конец советской истории // Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший. — С. 245.

³⁷ Ойзерман Т. И. Марксистская концепция социализма и реальный социализм. // Вопросы философии. — 2002. — С. 22.

³⁸ Булдаков В. П. Указ. соч. — С. 282.

³⁹ Соколов А. К. Курс советской истории 1917—1940. — С. 13.

⁴⁰ Кульчицкий С. В. Технология независимости: уроки прошлого столетия. Российська і Українська революції в Україні // День. — 2002. — 25 травня. У цій статті С. Кульчицький аналізує зумовленість відмінностей у поглядах на історичне минуле істориків різних країн.

⁴¹ Вишневский А. Г. — Указ. соч. — С. 279.

⁴² Барулин В. С. Указ. соч. — С. 431.

⁴³ Ахизер А. С. Указ. соч. — С. 392. Медіаційне завдання (одне з основних понять у О. Ахизера) — завдання забезпечення хоча б мінімального взаємопроникнення на загальнодержавному рівні інтеграції суспільства і пануючого у суспільстві морального ідеалу.

⁴⁴ Соколов А. К. Курс советской истории 1917—1940. — С. 25.

⁴⁵ Кара-Мурза С. Г. Указ. соч. — С. 47.

⁴⁶ Ольшанский Д. В. Психология масс. — СПб., 2001. — С. 111.

⁴⁷ Роголина Н. Г. Реформаторство XX века и крестьянский менталитет // Менталитет и аграрное развитие России (XIX—XX вв.): Материалы междунаrod. конф. — М., 1996. — С. 228—337.

⁴⁸ Ахизер А. С. Указ. соч. — 801 с.

⁴⁹ Красильщиков В. А. Указ. соч. — С. 53.

⁵⁰ Сенявский А. С. Указ. соч. — С. 224.

⁵¹ Данилов В. П. Указ. соч. — С. 69—90.

⁵² Кара-Мурза С. Г. Указ. соч. — 528 с.; також інші його книги, одна з яких спеціально присвячена сталинській реформі. Его же. Столыпин — отец русской революции. — М., 2002. — 250 с.

⁵³ Булдаков В. П. Указ. соч. — С. 23.

⁵⁴ Бессмертный Ю. Л. Как же писать историю? Методологические веяния во французской историографии 1994—1997 гг. // Новая и новейшая история. — 1998. — № 4. — С. 39.

⁵⁵ Булдаков В. П. Указ. соч. — С. 274.

⁵⁶ Бессмертный Ю. Л. Указ. соч. — С. 39.

⁵⁷ Лившин А. Я. Гражданское конституционное сознание: обладало ли им советское общество в годы гражданской войны и нэпа? // Новая и новейшая история. — 2001. — № 4. — С. 94.

⁵⁸ Досить розповсюдженими в Росії стали думки про те, що західна цивілізація вичерпала себе і, починаючи з ХХІ ст., основний “мотор” світового розвитку знаходиться саме в Росії. Причому така точка зору розповсюджена не лише у публіцистичних творах, а й у наукових виданнях. Одним з прикладів можна назвати монографію Пана-ринова А. С. Россия в циклах мировой истории. — М., 1999. — 288 с.

⁵⁹ Див.: Советское прошлое: поиски взаимопонимания // Отечественная история. — 2000. — № 4. — С. 90—120; № 5. — С. 85—105.

⁶⁰ История России. XX век. (авт. О. В. Волобуев, В. В. Журавлев, А. П. Ненароков, А. Т. Степанищев). — М., 2001.

⁶¹ Афанасьев Ю. История и современность. Вместо введения // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2 т. — Т. 1. От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира (под общ. ред. Ю. Афанасьева): М., 1997. — С. 11.

⁶² Кара-Мурза С. Г. Указ. соч. — С. 405.

⁶³ Афанасьев Ю. Указ. соч. — С. 11.

⁶⁴ Ахизер А. С. Указ. соч. — С. 795.